

'Jetzt wächst zusammen, was zusammen gehört!' De vorming van de Duitse natie, 1870-1989

G.J. Wensink

'Die Nation die keine sein will', zo luidde de titel van de rede die Christian Meier op 22 oktober 1990 uitsprak voor de Bayerischen Akademie der Schönen Künste.¹ Met deze titel doelde Meier op de enorme vervreemding, de grote afstand tussen Oost en West-Duitsland, die het volgens hem voor de Duitsers bijna onmogelijk maakt, om in één Duitse staat een Duitse natie te zijn. Maar een natie, die er geen zijn *wil*, is een paradox, zo stelt Meier eveneens in zijn rede. Naties die geen natie willen zijn, in het heden en zolang de wereld verdeeld is in naties, betitelt hij als on-dingen. Ook bij de Duitse natie gaat het om een natie die er één zijn *moet*, omdat haar, onafhankelijk van haar wil, niets anders rest. Het zal een integratieproces van de moeilijkste soort vergen, en wat dat inhoudt, daarvan hebben de Duitsers volgens Meier nauwelijks een voorstelling. Als de Duitsers het niet op willen brengen dit proces te vervolbrengen, geen natie willen zijn, wacht hen hevige en langdurige problemen in eigen land.

Deze zwaarmoedige vaststellingen doet Christian Meier minder dan een jaar na de Duitse eenwording. Het is een koude douche na de euforie in Berlijn in de herfst van 1989. Willy Brandt verklaarde op 10 november van dat jaar nog: 'Jetzt wächst zusammen, was zusammen gehört!'. Meier stelt elf maanden later dat Oost en West-Duitsland met elkaar opgescheept zitten in één staat, en bijna onmenselijke inspanningen zullen moeten verrichten om er iets van te maken. Hij spreekt over de 'Notwendigkeit einer Nations(neu)bildung'.²

Een Duitse natie is misschien niet zo vanzelfsprekend als het lijkt. Nu willen Duitsers ook graag geloven dat zij een geval apart zijn. Te pas en te onpas beschouwen zij hun eigen geschiedenis als een 'Deutsche Sonderweg', en wellicht is juist dat voortdurende verwijzen naar Sonderwege een van die beroemde 'inventions of tradition' die Hobsbawm een van de karakteristieken van natievorming acht.³ Toch zal hieronder blijken dat het Duitsland dat we heden kennen niet de voordehandliggende uitkomst is van een proces van natievorming. De *Wiedervereinigung* van 1989 heeft na bijna 45 jaar een Duitse staat geschapen die nooit eerder in deze vorm heeft bestaan. Een proces van natievorming binnen een Duitse eenheidsstaat heeft daarvoor slechts 75 jaar kunnen duren, een periode met drie grote oorlogen en twee autoritaire regimes waarvan Duitsers het liefst het grootste deel willen vergeten. Het grootste deel van de geschiedenis hebben Duitsers derhalve in meerdere staten geleefd, wat de vorming van één natie lijkt te belemmeren. Is Duitsland daarom een 'Nation die keine sein will', of is er toch voldoende reden om vanaf 1989 te kunnen zeggen dat 'zusammen wächst, was zusammen gehört'? Om hierop te kunnen antwoorden zullen eerst de begrippen natie en natievorming nader beschouwd worden. Daarna zal kort wat gezegd worden over

de geschiedschrijving van Duitsland om tenslotte de Duitse geschiedenis te bekijken vanuit het perspectief van natievorming.

De natie als 'wezenlijk betwist begrip'

Wat een natie is, is niet gemakkelijk en eenduidig vast te stellen. 'Natie' en 'nationalisme' zijn, zoals vele andere begrippen in de sociale wetenschappen, wezenlijk betwiste begrippen.⁴ Er zijn geen onomstreden omschrijvingen van de beide begrippen. 'We know what it is when you do not ask us, but we cannot very quickly explain or define it'⁵, aldus Walter Bagehot over het begrip natie in de vorige eeuw. Ook heden weet iedereen ongeveer wat met 'natie' en 'nationalisme' bedoeld wordt, zonder het precies en voor ieder ander volledig aanvaardbaar te kunnen definiëren. Hoe komt dit?

Ten eerste zijn beide begrippen vaag. Het is onmogelijk nauwkeurige grenzen aan beide concepten te geven. Ten tweede zijn ze open, dat wil zeggen dat het niet mogelijk is de concepten te definiëren met een aantal noodzakelijke en voldoende voorwaarden. Het betreft hier cluster-concepten. Er is sprake van een reeks criteria, een cluster, die op respectievelijk nationalisme en natie van toepassing kan zijn. Ludwig Wittgenstein sprak in dit verband van het verschijnsel van 'familiegelijkenissen': de verschillende inhoud die aan de twee begrippen in een verschillende (of dezelfde) context gegeven kan worden, hebben geen gemeenschappelijke kern maar lijken op elkaar zoals familieleden op elkaar lijken - omdat ze steeds een aantal kenmerken in steeds andere combinaties vertonen. Tenslotte hebben 'nationalisme' en 'natie' naast een conceptuele betekenis ook een zeer sterke associatieve betekenis. Deze associatieve betekenis wordt mede bepaald doordat men zelf tot een natie behoort of doordat men zich identificeert met een natie. Evident is dat een dergelijke associatieve betekenis sterk normatief is gekleurd, wat een eenduidige definiëring verder bemoeilijkt.

Pogingen het 'natie-begrip' te definiëren

Hoe moeilijk het is een definitie van het begrip natie te geven wordt duidelijk als we enkele definities van verschillende auteurs over het onderwerp onder de loupe nemen. Zelfs de definities 'for the purpose of analysis' blijven zo vaag of zijn zelfs geheel onwerkbaar, dat het van bijzonder grote gaven getuigt wanneer de auteur er toch nog een boek over vol weet te schrijven.

Karl Deutsch omschreef een natie eens als 'een groep mensen die verenigd worden door een gemeenschappelijke misvatting over hun afstamming en een gemeenschappelijke afkeer van hun buurlanden'.⁶ Deze definitie is vast en zeker ironisch bedoeld. Weliswaar raakt Deutsch hier aan de kern van het natie-begrip, hoewel het ontvouwde concept natuurlijk onwerkbaar is. Deutsch spreekt over een groep mensen, zonder aan te duiden hoe groot een dergelijke groep moet zijn om als natie geassocieerd te worden. Staphorst,

'Jetzt wächst zusammen was zusammen gehört!'

verenigd door christelijk fundamentalisme en daardoor vijandig tegen de buitenwereld die hovaardig en losbandig is, zou volgens Deutsch definitie best een natie kunnen zijn.

Friedrich List onderkende dit probleem al in de vorige eeuw, zij het uit oogpunt van economische levensvatbaarheid van naties. Hij formuleerde een liberale karakteristiek van naties die veelal, ook in genoemde definitie van Deutsch, als vanzelfsprekend werd beschouwd: een natie moest een voldoende grootte hebben om een levensvatbare eenheid van ontwikkeling te vormen. Wanneer zij beneden een bepaalde grens viel, had het niet langer een historische rechtvaardiging van bestaan. List stelde dat

a large population and an extensive territory endowed with manifold national resources, are essential requirements of the normal nationality ... A nation restricted in the number of its population and in territory, especially if it has a separate language, can only possess a crippled literature, crippled institutions for promoting art and science. A small state can never bring to complete perfection within its territory the various branches of production.⁷

Friedrich List formuleerde hiermee het zogenaamde 'threshold principle'. Zelfbeschikking voor naties kon alleen van toepassing zijn op voldoende grote naties, een idee dat tot 1945 bleef bestaan en tegenwoordig wederom hier en daar opklinkt. Voorts volgde hieruit dat natievorming onafwendbaar ook een proces van expansie met zich meebracht. Te kleine naties moesten of uitbreiding van hun bevolking, grond en natuurlijke hulpbronnen zoeken, of worden opgeslokt door andere naties.

Toch levert ook dit 'threshold principle', behalve dat het nog niets zegt over op welke gronden of op welke wijze de bevolking samen een natie zou kunnen of moeten vormen, niet de voorwaarden voor een werkbare definitie. Wanneer is een natie groot genoeg, wanneer is een natie te klein? List stelde wel dat er grenzen waren, maar kon niet aangeven waar die grenzen lagen. Een natie rijst dan weliswaar boven het niveau van Staphorst uit, maar hoeveel maal Staphorst nodig is om één natie te vormen, wordt niet duidelijk.

Benedict Anderson signaleert dit probleem in zijn boek *Imagined communities* eveneens. Hij definieert de natie als: 'an imagined political community - and imagined both inherently limited and sovereign.'⁸ Alle politieke gemeenschappen zijn volgens Anderson 'imagined' en alle hebben ze grenzen, waarachter andere naties beginnen. Staphorst kan in deze optiek nog immer een natie vormen, als het tenminste soeverein is of als zodanig wordt voorgesteld. Soevereiniteit is volgens Benedict Anderson dus een ander kenmerk van naties; soevereiniteit die niet gekoppeld is aan een individuele vorst maar aan een staat. Aangezien Staphorst geen staat is, maar binnen de soevereiniteit van de Nederlandse staat valt, vormt Staphorst geen natie.

Nu duikt een nieuw probleem op: kunnen naties gevormd worden of bestaan over staatsgrenzen heen? Dit is een actueel vraagstuk als we de

problemen van de Koerden in Irak, Iran en Turkije bezien. Deze groep streeft naar een eigen onafhankelijke staat, zich beroepend op het feit dat ze een aparte gemeenschap vormen. Maar ook de Duitse eenwording van 1871 werd en wordt gelegitimeerd als het wegnemen van grenzen binnen de Duitse natie. In Andersons definitie zouden Duitsers vóór 1870 en Koerden strikt genomen niet als natie betiteld mogen worden, tenzij ze zich een natie voelen en menen dat hen hun soevereiniteit tot nog toe onthouden is. Dergelijke groepen vormen dan toch naties, wat pas echt duidelijk wordt wanneer ze streven naar een eigen natie-staat, waarin ze de onthouden soevereiniteit alsnog zullen verwerven.

Hobsbawm stelt in zijn boek over *nations and nationalism* 'for the purpose of analysis' dat 'nations do not make states and nationalisms but the other way around.'⁹ Als naties gecreëerd worden door staten en nationalisme komen in het geval van de Koerden Hobsbawm en Anderson met elkaar in tegenspraak. De Koerden zonder eigen staat ontwikkelden pas een nationalisme nadat ze verdeeld waren over drie niet-Koerdische staten. Als de Koerden echter pas bewust werden van hun natie-zijn en een nationalisme ontwikkelden ná hun verdeling over drie staten, dan moet er toch al een basis voor dat natie-gevoel zijn geweest vóór die verdeling. Die basis kan niet gevormd zijn door een staat of door nationalisme.

Roy Mellor lost het probleem wat kunstmatig op door te de term 'naties' alleen van toepassing te laten zijn op groepen die politieke erkenning gekregen hebben en een eigen soevereine staat gecreëerd hebben. De groepen die deze status nog niet bereikt hebben, hoezeer ze er ook naar streven, omschrijft hij liever als 'etnische groepen'.¹⁰ Dit zou voor de definitie van het begrip 'natie' inderdaad verhelderend werken en Hobsbawm gelijk geven, alleen zadelt hij ons op met een nieuw probleem: wat is een etnische groep? Het antwoord hierop zou de cohesie van een natie kunnen verklaren, maar ook de term etnische groep is een wezenlijk betwist begrip dat Mellor niet verder uitwerkt.

Een natie blijkt dus niet door grenzen, natuurlijke of bij conventie afgesproken, te definiëren, maar het is vooral een kwestie van een gevoel dat leeft bij een groep mensen. Ernest Gellner tracht daarom ook niet zozeer het begrip natie te omschrijven, maar stelt dat naties 'the artefacts of men's convictions and loyalties and solidarities zijn'. Gellner omzeilt een definitie van de natie als volgt:

1. Two men are of the same nation if and only if they share the same culture, where culture means a system of ideas and signs and associations and ways of behaving and communication.
2. Two men are of the same nation if and only if they *recognize* each other as belonging to the same nation.¹¹

Hoe een natie er exact uitziet volgens Gellner, wordt hieruit niet duidelijk. Het lijkt er zelfs op dat er naties van minimaal twee individuen mogelijk zijn, hoewel dit zal indruisen tegen ieders idee van wat een natie is.

'Jetzt wächst zusammen was zusammen gehört!'

Om de grenzen van Gellners natie te bepalen, dient een onderzoeker bovendien alle individuen, van wie hij vermoedt dat ze tot een natie behoren, te vragen of ze ook daadwerkelijk tot die natie behoren en van welke anderen ze menen dat deze ook tot die natie behoren. In dit verband wordt er nogal eens gewezen naar volkstellingen, maar deze vinden veelal plaats binnen het raamwerk van een staat, met grenzen die niet gevormd zijn *op basis* van een dergelijk plebisciet. De grootte en de grenzen van naties lijken dus nauwelijks vast te stellen terwijl als kenmerk bij uitstek voor naties het natie-gevoel wordt genoemd, wat nogal tautologisch klinkt.

Met Seton-Watson moeten we concluderen dat een "scientific" definition of nation had never been achieved and probably never will be.¹² Toch kunnen we concluderen dat een natie een grote groep mensen is die elkaar als leden van die natie erkennen en die een gezamenlijke cultuur delen, wanneer deze ook gevormd is. Interessant is het nu om te bezien hoe een grote groep, zo groot dat leden nooit alle andere natie-leden zullen kennen, ontstaan is. Laten we daartoe het proces van natievorming eens nader beschouwen.

Natievorming

Natievorming is het ontstaansproces van een natie, een groep mensen met een veronderstelde gemeenschappelijkheid. Nu is de mensheid altijd verdeeld geweest in groepen, grote en kleine, losse verbanden en scherp gedefinieerde, strakke organisaties. De kern van dit formeren in groepen is sociale identificatie; het proces waarin bij mensen het gevoel ontstaat dat sommigen 'hetzelfde' zijn en anderen 'anders', een proces van insluiting en uitsluiting. De Swaan onderscheidt in dit proces identificaties op grond van bloedverwantschap, identificaties die voortkomen uit onderlinge nabijheid en identificaties voortgekomen uit nieuwe sociale formaties als klasse, natie, ras of etniciteit. De eerste twee identificaties zijn al zeer oud, de laatste is veel recenter. Pas de laatste tweehonderd jaar, met de opkomst van de natie-staat, de verbreiding van de stedelijk-industriële bestaanswijze en de intrede van de massa-politiek, begonnen mensen zich op een veel grotere schaal dan bloedverwantschap of nabijheid met elkaar te identificeren: op de schaal van de veelomvattendere natie. Er ontstonden 'imagined communities', waarin de leden zich verbeeldden een gemeenschap te vormen, hoewel ze slechts een klein deel van hun volksgenoten kenden.¹³

De wijzen waarop groepen, en dus ook naties, tot stand kunnen komen, zijn onuitputtelijk. Ernest Gellner deelt de formatiewijzen in twee categorieën in: via wil of via cultuur.¹⁴ De formatie van groepen op basis van de wil onderscheidt hij in vrijwillige aansluiting en identificatie, loyaliteit en solidariteit enerzijds; en angst, dwang of overreding anderzijds. Deze groepsvorming vindt endoogeen plaats: mensen besluiten zelf of ze tot een groep gaan behoren of zich er toe laten overhalen of dwingen tot een groep te gaan behoren. Indeling van de mensheid op basis van cultuur is een meer exoogeen proces.

Of een individu tot een bepaalde cultuur behoort of tot een andere, wordt niet alleen door hemzelf bepaald, maar ook door degene die hem wenst in te delen. Als we cultuur net als Gellner opvatten als 'een systeem van ideeën en tekens en associaties en gedragingen en communicatie' blijft het een kwestie van perspectief hoe we culturen onderscheiden. Kunnen we spreken over een aparte Franse en Duitse cultuur als we beide vergelijken met de Chinese, of is het dan beter te spreken van een Christelijk-Westerse cultuur? Voorts is het moeilijk te bepalen of een gemeenschappelijke cultuur gevormd is vóór of ná dat de groep gevormd is. Veelal is cultuur waarschijnlijk evenzeer het produkt van een staat die haar onderdanen socialiseert tot staatsburgers of leden van de natie. Het zijn daarom niet zozeer de absolute 'natuurlijke' verschillen in cultuur die mensen onderscheiden, maar vooral de percepties van andere culturen en de creatie van een eigen cultuur, vaak door het staatsapparaat. Wanneer we deze bevindingen samenvoegen, ontstaat een aardig beeld van het begrip natie. Een natie is een grote groep mensen die zich, op grond van de mogelijkheden van communicatie en transport, met elkaar kunnen identificeren. Pas binnen de structuur van een staat kan een natie optimaal een gemeenschappelijke cultuur ontwikkelen en de onderdanen tot leden van de natie vormen.

Volgens dit beeld kunnen Duitsers pas een natie gaan vormen in de negentiende eeuw, op een moment dat er een structuur aanwezig is, waarbinnen de natie kan beschikken over de middelen om de leden met elkaar te laten communiceren en afzonderlijk te socialiseren tot echte leden van de natie. Deze structuur is, zoals we zullen zien, pas laat aanwezig in vergelijking met andere naties in wording, zoals Engeland en Frankrijk, die al veel langer over een centrale eenheidsstaat beschikken, en bleef in vergelijking met dezelfde naties maar kort bestaan.

Toch wonen er al eeuwenlang mensen op het territorium van de huidige Duitse staat en geschiedschrijvers doen ons graag geloven dat de vorming van het huidige Duitsland en zijn bewoners de uitkomst is van een min of meer lineair proces. En dergelijke geschiedschrijvers vinden we niet alleen in de negentiende eeuw, maar zelfs ook heden ten dage.

'Jetzt wächst zusammen, was zusammen gehört!'

Die Zeit von den ersten Begegnungen germanischer Stämme mit dem die Welt beherrschenden Römischen Reich bis zu den Teilungen des Frankenreichs der Karolinger ist noch keine Deutsche Geschichte. Es ist zwar mehrfach der Versuch gemacht worden, diese Jahrhunderte für die deutsche Geschichte zu vereinnahmen, die große Gestalten dieser unruhigen Zeiten, wie Arminius, Theodorich, Chlodwig, Karl der Große, als deutsche Nationalhelden zu deklarieren, so vor allem in der romantisch-nationalistischen Geschichtsschreibung des 19. Jahrhunderts und, diese fortsetzend und ins Maßlos-Gigantische

'Jetzt wächst zusammen was zusammen gehört!'

steigerend, in der rassistisch-großgermanischen Ideologie des Nationalsozialismus. Diese Versuche sind jedoch kläglich gescheitert.¹⁵

Met deze inleiding begint een handboek over de Duitse geschiedenis dat, herzien en uitgebreid, uitkwam in 1990. Dit gezegd hebbende wijdt de auteur een hoofdstuk juist aan de periode die niet tot de Duitse geschiedenis behoort, en gaat uitvoerig in op figuren als Arminius, Clovis en Karel de Grote die niet tot de helden van de Duitse natie gerekend kunnen worden. Hij onderbouwt dit door het de 'europäischer Vorgeschichte' te noemen, maar hij beperkt zich wel tot personen en gebeurtenissen die direct verbonden zijn met het geografische gebied dat nu Duitsland heet. Zulke 'epochemachenden Ereignissen' als de Slag in het Teutoburger Woud en de Slag op de Katalaunische Velden hebben volgens de auteur lijnen uitgezet voor de latere Duitse geschiedenis alsook voor de 'ethnische en religieuze' vorming van dit deel van Europa. Maar de Duitse geschiedenis vangt pas aan in hoofdstuk 2, waar het luidt: 'Seit dem frühen 10. Jahrhundert kann man von einem Deutschen Reich sprechen. Seine Entstehung hat sich bis dahin über einen längeren Zeitraum vollzogen.'

Het heette toen nog wel 'Oostfrankenrijk', het oostelijke deel van het rijk van Karel de Grote, dat na de Broederoorlog tussen zijn kleinzoons in 843 toekwam aan Lodewijk de Duitser. Het grootste deel van dit gebied had nooit tot het Romeinse Rijk behoord, en het Latijn was er dan ook niet het fundament voor de taal geworden: 'So bewahrten sie ihre germanischen Sprachen, die trotz aller Unterschieden doch dieses Verband: volksmäßig "theodisch" zu sein, ein Wort, das dann später zum Namen "deutsch" wurde.'¹⁶

Dat het gebied behalve wat taal betreft een eenheid vormde, bewees het aantreden van Otto I de Grote als koning van de gebieden van het 'Oostfrankenrijk'. Met zijn bewind werd de Frankische traditie verlaten, na de dood van de koning het rijk te verdelen onder diens zoons. Volgens de auteur wees dit erop dat het Duitse Rijk nu van binnen en naar buiten toe een eenheid vormde.

Moet het ontstaan van een Duitse natie nu ook beginnen in een 'längeren Zeitraum' vóór de 10de eeuw? Dit toch recente handboek lijkt te willen stellen van wel. Alle geschiedenis van nul tot nu, van Germaanse stammen tot Duitse eenwording, heeft de Duitsers gemaakt tot wat ze zijn. Om de Duitse natie te begrijpen hoef je slechts het handboek door te lezen. Er lijkt sinds de grote Duitse historici van de vorige eeuw, sinds Ranke en vooral Droysen en Von Treitschke niet echt veel veranderd; nog steeds lijkt de geschiedschrijving in dienst te staan van het politieke ideaal van een Duitse eenheidsstaat.¹⁷ De eerste druk van het geciteerde handboek in 1986 eindigde met een citaat van voormalig Bondsprezident Von Weizsäcker, uit een rede van 8 mei 1985, bij de viering van 40 jaar Duitse capitulatie en het einde van de Tweede Wereldoorlog in Europa. Von Weizsäcker ging in deze rede in op het lot van het Duitse volk als gevolg van deze oorlog, de deling in twee Duitse staten, en hij had er zijn vertrouwen geuit 'daß der 8. Mai nicht das letzte Datum unserer

Geschichte bleibt, das für alle Deutschen verbindlich ist.¹⁸ In zijn voorwoord voor de herziene druk in 1990 jubelt de auteur dat 'wir uns in der glücklichen Lage (sehen) ... ein neues Kapitel hinzuzufügen'.¹⁹

In 1989 'groeide weer samen wat bij elkaar behoorde', 'kon er weer een nieuw hoofdstuk aan de geschiedenis van alle Duitsers worden toegevoegd'. Ontegenzeggelijk is dit wat overdreven gesteld. De geschiedenis van het Duitse Rijk sinds de tiende eeuw is zeker geen eenduidig proces in de richting van een Duitse staat zoals we die nu kennen. En, zoals Christian Meier al aangaf, het is maar de vraag of de Duitse staten die nu weer een eenheid vormen, nog wel bijelkaar kunnen horen. Om dit te verduidelijken moeten we een blik werpen op de geschiedenis van de Duitse natie in de negentiende en twintigste eeuw.

Een Duitse natie-staat

Van een Duitse natie-staat werd pas sprake vanaf 1870, toen Bismarck vanuit Pruisen een Duitse eenheidsstaat forceerde.²⁰ Daarvoor, in het Heilige Roomse Rijk en de Duitse Bond, waren er wel staatkundige verbanden in wisselende sterkte die over de Duitsers regeerden, maar van effectief gezag over alle Duitse onderdanen was nauwelijks sprake, laat staan van enige identificatie van alle onderdanen met deze verbanden.

Het Duitse Rijk van 1870 was echter geen lang leven beschoren. De omvang van de groep die zich de Duitse natie zou kunnen noemen, en het staats-territoir waarop deze groep zou kunnen leven, is tussen 1870 en heden zelfs verschillende malen drastisch veranderd. Elzas-Lotharingen heeft twee perioden bij de Duitse staat behoord, maar kwam uiteindelijk toe aan de Franse natie. Oostenrijk, wier keizers tot 1806 dragers waren van de kroon van het Heilige Roomse Rijk waartoe ook het Duitse gebied behoorde, heeft zich een korte tijd vol enthousiasme bij de Duitse natie aangesloten, maar werd uiteindelijk toch weer in een eigen richting gedwongen. Oost-Pruisen, het gebied van waaruit Pruisen door oorlogen, huwelijken en erfenissen groeide tot een van de grootmachten in de negentiende eeuw, behoort ook niet meer tot de Duitse staat of de Duitse natie. De groep en het territoir dat dan nog rest van het oorspronkelijke Duitse rijk in 1870, leefde bovendien bijna vijfenveertig jaar verdeeld in twee staten die elkaar zeer vijandig tegenoverstonden. Van één blijvende natie-staat is ook tussen 1870 en 1989 geen sprake geweest, slechts het Rijk in de korte periode 1870-1945 en de Duitse huidige staat kunnen als zodanig betiteld worden.

De ontstaansfase van de Duitse natie vanaf het begin van de negentiende eeuw liep, als gevolg van het ontbreken van een al bestaande centrale staat waarbinnen een natie kon ontstaan, zoals in Engeland en Frankrijk, geheel anders dan in deze landen. Hier ontplooidde de nationale beweging zich niet binnen het kader van een staat die al een eenheid was, maar juist in een groot aantal afzonderlijke staten. De nationale beweging was een beweging die naar eenwording en eenheid streefde. Natie kon in dit verband dan ook niet

'Jetzt wächst zusammen was zusammen gehört!'

Staatsnation betekenen, zoals in Frankrijk of Engeland. De Duitse nationale beweging ging uit van een natie die er al was vóór de staat, namelijk die van het volk.

Het Duitse volk was in de redenering van deze nationalisten met name te onderscheiden aan de hand van gemeenschappelijke kenmerken van cultuur, geschiedenis, taal en afstamming. De Duitse nationale beweging beriep zich op haar *Kulturnation*, het bestaan van een culturele natie, overigens met het oogmerk de natie door de vorming van een nationale staat tot een *Staatsnation* uit te bouwen. In de eerste helft kwam er in de Duitse Bond dan ook al een grootscheepse 'invention of tradition' op gang.

Maar met het beroep op een *Kulturnation* rezen nogal wat problemen. Wie behoorden nu feitelijk bij de Duitse natie? We zagen al dat de Duitse geschiedenis niet bestond, maar een reeks geschiedenissen vormde van verschillende staatkundige eenheden. Engeland en Frankrijk kenden een religieuze eenheid die de Duitsers geheel ontbeerden. Taal en afstamming trokken eveneens geen scherpe grenzen; wat te doen met de Denen, de Nederlanders en de Vlamingen die allen tale spraken die sterk verwant waren aan de in de Duitse Bond gesproken talen en allen tenminste deels van Germanen afstamden?

Een andere probleem voor de nationale beweging in Duitsland was dat ze niet sterk georganiseerd was en geen centrum had om vanuit te opereren. Toen in 1848 uit Parijs een revolutievonk kwam overwaaien, doofde deze dan ook vrij snel. De liberale burgerij, revolterend om haar streven naar politieke representatie en nationale eenheid verwezenlijkt te zien, werd al snel verlaten door de boeren en de ambachtslieden. De eisen van de boeren werden door de gevestigde machthebbers vrij snel ingewilligd. Tussen de liberale burgerij en de radicaal-democratische ambachtslieden ontbrandde nu een strijd in het eerste nationale Duitse parlement te Frankfurt, de verkiezing waarvan via indirect kiesrecht een belangrijke overwinning van de revolutionairen op de conservatieve vorsten was. Hun strijd ging over de vraag hoe en hoever de democratisering gestalte moest krijgen, welke staten tot een Duitse nationale staat zouden moeten gaan behoren en welke staat in een statenbond de leiding zou krijgen.

Het antwoord op die laatste twee vragen werd in feite in 1849 al opgedrongen, toen Oostenrijk aangaf alleen als gehele Habsburgse monarchie, inclusief de niet-Duitse delen, in een Duitse nationale staat opgenomen te willen worden. Dat was voor het parlement onaanvaardbaar. Aan de impasse die nu onstond, werd snel een einde gemaakt door de Pruisische en Oostenrijkse legers, die de revolutie 'terugrolden'. Het parlement in Frankfurt, nog even verplaatst naar Stuttgart, werd daarna spoedig ontbonden. Omdat de contra-revolutie over leger en bureaucratie beschikten, restte de revolutionairen niet veel anders dan zich bij de situatie neerleggen.

Voor de liberale nationale beweging werd na 1849 duidelijk dat, om nationale eenheid te bewerkstelligen, samenwerking met de gevestigde conservatieve orde noodzakelijk was. De nationale beweging werd daardoor steeds conservatiever, totdat de conservatieven er na 1871 in slaagden de nieuwe

Duitse staat ideologisch geheel van het liberalisme 'over te nemen'. Een Duitse natie-staat zou daarom in eerste instantie geen democratische staat worden, maar een conservatieve autocratie.

De vorming van een Duitse natie-staat door Bismarck

Vanaf 1815 hadden 35 vorstendommen en vier vrije steden een losse statenbond gevormd, de Duitse Bond. Deze Duitse Bond was de opvolger van het in 1806 opgeheven Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie. In de Duitse Bond speelden Pruisen en Oostenrijk tot 1866 de eerste viool, zij het in voortdurende rivaliteit. Deze rivaliteit werd in dat jaar met de Slag bij Königgrätz in het voordeel van Pruisen beslist. Vanaf dat moment werd de Oostenrijkse keizerstaat buiten de ontwikkeling naar een Duitse natie-staat gehouden.

Onder leiding van Bismarck werd de Noordduitse Bond gevormd, een bondsstaat van 22 Duitse staten en 3 vrijsteden. De koning van Pruisen werd president van deze Bond, kanselier werd de Pruisische minister-president Bismarck. Met de zuidelijke staten sloot Bismarck geheime beschermings- en bijstandsverdragen tegen een eventuele Franse aanval. Door een *Zollverein* met deze zuidelijke Duitse staten, trachtte Bismarck ook de laatste Duitse staten praktisch onder Pruisische leiding te krijgen. Maar in de verkiezingen voor het leidinggevend orgaan van deze *Zollverein*, het *Zollparlement*, leden de pro-Pruisische partijen een behoorlijke nederlaag. Het elan voor een Duitse vereniging werd daardoor flink getemperd. Pas toen Frankrijk een uiterst agressieve houding aannam tegenover Pruisen in de kwestie van de Spaanse troonopvolging, sloeg deze houding om. Na 1866 waren de verhoudingen tussen Frankrijk en Pruisen, of beter: de Duitse Bond gespannen. Frankrijk had geen compensatie kunnen eisen na de snelle vrede tussen de Duitse Bond en Oostenrijk, zodat door de vorming van de Duitse Bond het machtsevenwicht drastisch verstoord was. Het trachtte nu bondgenootschappen te sluiten met Italië en Oostenrijk om de Duitse Bond zo te omsingelen.

De spanning nam nog verder toe toen aan een lid uit de katholieke lijn van het Pruisische koningshuis Hohenzollern de Spaanse kroon werd aangeboden. Deze zag er weliswaar vanaf, maar Frankrijk eiste van de Pruisische koning Wilhelm I een verklaring, waarin het huis Hohenzollern voor eeuwig van de Spaanse kroon zou afzien. Wilhelm wees deze eis af en liet Bismarck de pers inlichten over deze Franse brutaliteit. Onder druk van de publieke opinie moest Frankrijk nu wel mobiliseren en de Duitse Bond én de zuidelijke Duitse staten de oorlog verklaren. Door deze casus belli traden direct de geheime verdragen, die Bismarck met de zuidelijke staten had gesloten, in werking. Er ontstond nu, niet alleen onder de soldaten maar ook onder de bevolking van alle Noord en Zuid-Duitse staten een gevoel van solidariteit, dat gedurende de oorlog tot een heus patriotisme uitgroeide.

De uitbouw van de nationale staat, 1870-1914

Het Duitse Rijk van 1871 was aanvankelijk niet veel meer dan een raamwerk, waarbinnen zich een Duitse natie-staat kon ontwikkelen. Dit gebeurde in geleidelijk tempo en vanuit de conservatieve gevestigde orde. Alle pogingen tot verregaande democratisering werden tot 1919 tegengehouden.

Tot 1870 had de bureaucratie zich voornamelijk op het niveau van de afzonderlijke staten ontwikkeld. Nu werd deze ontwikkeling doorgezet en afgerond op rijksniveau. Politieke partijen verspreidden zich langzaam over het gehele Rijk, evenals belangengroeperingen van industriëlen, grootgrondbezitters en later ook vakbonden. In de jaren 1880 voerde Bismarck, om de groeiende Sociaal-Democratische partij de wind uit de zeilen te nemen en de arbeiders voor de staat te winnen, een sociale politiek. Door het uitvaardigen van wetten die verzekering tegen ziekte, ongevallen, de oude dag en invaliditeit van staatswege regelden, kreeg de nationale staat steeds meer betekenis voor het bestaan van de individuele mens. De algemene schoolplicht, die vrijwel meteen werd ingevoerd, het toeschrijven van grote economische en wetenschappelijke successen aan het Rijk, de ontwikkeling van het Hoogduits als nationale taal, geschiedenisonderwijs en nationale monumenten en feestdagen verankerden de nationale staat steeds hechter in de hoofden en harten van de Rijksonderdanen. De periode van 1870 tot 1914 was ook voor Duitsland de periode van modernisering, van het kneden van 'peasants into Germans'.²¹ Het ongebreidelde nationalisme dat met het uitbreken van de Grote Oorlog in 1914 in Duitsland de kop opsteekt, is dan ook voornamelijk vanuit deze periode te verklaren.

Tot 1918 werd Duitsland op een conservatief-autoritaire wijze geregeerd. Bismarck ontwierp een constitutie, samen met de zeer gematigde liberalen, die elke radicale democratiseringspoging van vooral de sociaal-democraten moest weerstaan. Binnen deze constitutie was de politieke leiding, de rijkskanselier met zijn staatssecretarissen, slechts verantwoording verschuldigd aan de keizer. De volksvertegenwoordiging, de Rijksdag, werd gekozen via een drie-klassen kiesrecht, waardoor het anti-democratische, rijkste deel van de bevolking oververtegenwoordigd was. Deze volksvertegenwoordigers bleven van elke regerings- en wetgevende verantwoordelijkheid uitgesloten. Slechts door wetgeving of begrotingen af te keuren konden zij enige invloed op de kanselier uitoefenen, maar van dit 'veto-recht' waren zaken betreffende de staatsbureaucratie en het leger uitgesloten. Door deze structuur ontwikkelde zich een politieke cultuur waarbinnen politici niet werden geschoold in parlementaire politiek, politieke partijen een 'oppositie-cultuur' ontwikkelden en waarin een rijke voedingsbodem werd geschapen voor anti-parlementair en anti-democratisch denken. Deze politieke cultuur zou funeste gevolgen hebben voor het Duitsland na 1918.

Duitsland in het Interbellum en daarna

De Republiek van Weimar werd geen succes. Ze werd geboren met hoge schulden en krachtige ressentimentsgevoelens die geprojecteerd werden op de Geallieerden en de socialisten. De economische omstandigheden waren haar slecht gezind en uiteindelijk koos de Duitse bevolking, die weinig heil meer verwachtte van democraten en terugverlangde naar een sterke man, voor de radicale nationaal-socialistische weg.

Hitler werd de man die alle Duitsers zou verenigen. Oostenrijk en Bohemen met zijn talrijke Duitsers werden bij het Rijk gevoegd. Dit was Hitler echter nog niet genoeg. De Geallieerde legers verdeelden het Rijk weer, en nu voorgoed, zo leek het. De Duitsers werden ruwweg in drie staten ondergebracht die elk hun eigen weg zouden gaan, totdat in 1989 Oost en West-Duitsland weer herenigd werden.

De vraag rijst nu: werd één natie, verdeeld over twee staten, tot één natie-staat in 1989 of werden twee naties in twee staten tot één staat samengevoegd? Als het eerste het geval is, wat is dan de positie van Oostenrijk: hoort deze staat nu wel of niet tot de Duitse natie? *Sommige* Oostenrijkers zelf houden vol van niet; zij beschouwen Oostenrijk als een volwaardige natie-staat. Maar als dat zo is, dan is in Oostenrijk in minder dan 50 jaar een natievormingsproces volbracht. In dezelfde periode ging Oost-Duitsland een geheel eigen weg, maar is hier een dergelijk proces niet gelukt? En als morgen Oostenrijk zich aan zou sluiten bij Duitsland, roept men dan weer: 'Jetzt wächst zusammen, was zusammen gehört'?

Conclusie

Na twee oorlogen, in 1866 en 1870, ontstaat er onder leiding van Bismarck een Duitse eenheidsstaat. De conservatieve en autocratische machthebbers nemen van de liberalen het nationale gedachtegoed, dat zij gevormd hebben in de negentiende eeuw, over om hiermee de 'saturierte' staat tot een nationale staat om te bouwen. De grenzen van deze staat zijn bepaald door oorlogen en grijpen dus geenszins terug op het gedachtegoed van de *Kulturnation*, waar bijvoorbeeld Oostenrijk zeker ook deel van uitmaakte. Hetzelfde Oostenrijk trachtte na 1866 nog twee maal serieus alsnog toe te treden tot de Duitse staat, in 1918 en in 1938. De eerste maal werd het verboden door hun geallieerde overwinnaars in de Eerste Wereldoorlog, de tweede maal lukte het kortstondig totdat ze opnieuw in het verliezende kamp bleken. En hoewel Oostenrijk en de twee Duitslanden na de Tweede Wereldoorlog elk hunsweegs gingen, zijn er ook nu nog grote groepen Oostenrijkers die een *Anschluß* voorstaan.

Een Duitse natievorming kon ook pas na 1870 op gang komen, daar voordien een centrale machtsstructuur ontbrak en de middelen van communicatie en transport nog ontoereikend waren om de gehele bevolking tot een natie te kunnen smeden. De vorming van de natie vond niet plaats door representanten van de natie zelf, maar door de conservatieve krachten waartegen de

'Jetzt wächst zusammen was zusammen gehört!'

ationale beweging oorspronkelijk nog op de barricaden was geklommen. Toen deze conservatieve krachten in 1919 als gevolg van de Eerste Wereldoorlog het veld moesten ruimen was de Duitse natie niet in staat zichzelf te regeren. Na de chaotische Republiek van Weimar voerde het Duitsland nog een wereldoorlog en viel voor 45 jaar uiteen in twee aparte, vijandelijke Duitse staten.

In 1989 ontstond er een nieuwe Duitse eenheidsstaat. Daarbinnen leven twee in 45 jaar uiteen gegroeide groepen Duitsers, waarvan slechts een steeds kleiner wordend deel zich nog de gezamenlijke periode van vóór 1945 kan herinneren, maar dat zich een groot deel van die periode niet meer wil herinneren. Of de inwoners van dit nieuwe Duitsland een Duitse natie vormen die 'zusammen gehört' en waar bijvoorbeeld Oostenrijk niet toe kan behoren, is niet zozeer de vraag als wel of deze natie samen mag en kan leven in één staat. Afgaande op de geschiedenis van het gebied dat nu Duitsland heet lijkt het er meer op dat de bevolking ervan er telkens weer voor kiest of gedwongen wordt in meerdere staatkundige eenheden te leven, en lijkt een *Mehrstaatlichkeit* eerder het paradigma van waaruit we een Duitse natie moeten beschouwen. In elk geval krijgen de Duitsers na 45 jaar weer de kans opnieuw te beginnen aan een proces van natie-vorming. Deze kans kwam onverwacht en werd niet vooraf gegaan door een lange strijd van een nationale beweging. Nu echter heeft het grootste deel van de nieuwe Duitse natie wel een democratische traditie en lijkt het andere deel niets liever dan een democratische traditie te willen. Nu ook is de Bondsrepubliek een federatie, waarbinnen verschillende groepen nog grotendeels hun eigen identiteit kunnen bewaren.

Eindelijk lijkt het met de Duitse natie dan toch ook de kant op te gaan die gevestigde staten als Engeland en Frankrijk reeds lang bereikt hebben. Al met al blijkt de Duitse natie toch een *Sonderweg* bewandelt te hebben. Deze weg ging alleen niet in een volslagen andere richting, maar liep via omwegen langzaam naar hetzelfde punt, en is vooralsnog niet volbracht. 'Jetzt wächst zusammen was zusammen gehört!'

Noten:

1. C. Meier, *Die Nation die keine sein will* (München 1991).
2. *Ibidem*, 28.
3. E.J. Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality* (Cambridge 1990) 91-92.
4. Voor 'nationalisme en natie als wezenlijk betwist begrip' zie: B. Tromp, *De wetenschap der politiek. Verkenningen* (Leiden 1993), 6-10 en 263-266.
5. W. Bagehot, 'Physics and politics' (Londen 1887), 20-21, geciteerd in: Hobsbawm, *Nations and nationalism*, 1.
6. K.W. Deutsch, *Der Nationalismus und seine Alternativen* (München 1972), vertaald en geciteerd in J. Kocka, 'Natievorming in Duitsland' in: J.C. Hess en F. Wielenga, ed., *Duitsland en de democratie, 1871-1990* (Meppel en Amsterdam 1992) 27.
7. *Oxford English Dictionary*, vol. VII (Oxford 1933) 175-176, geciteerd in: Hobsbawm, *Nations and nationalism*, 30-31.

8. B. Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origins and spread of nationalism* (herz. druk, Londen 1993), 6.
9. Hobsbawm, *Nations and nationalism*, 10.
10. R.E.H. Mellor, *Nation, state and territory. A political geography* (Londen en New York 1989), 3.
11. E. Gellner, *Nations and nationalism* (Oxford 1983) 7.
12. H. Seton-Watson, *Nations and states. An enquiry into the origins of nations and the politics of nationalism* (Boulder, Col. 1977).
13. Zie A. de Swaan, 'Identificatie in uitdijende kring', *Amsterdams sociologisch Tijdschrift* 20, 3 (1994) 6-24.
14. Gellner, *Nations and nationalism*, 1.
15. H. Müller, *Deutsche Geschichte in Schlaglichtern* (2e herziene druk, Mannheim 1990), 15.
16. *Ibidem*, 38.
17. J. Tollebeek, 'Het Duitse debat. Geschiedenis rond 1900' in: H. Beliën en G.J. van Setten, ed., *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind* (Amsterdam 1991), 22-23.
18. Aldaar, 428.
19. *Ibidem*, 6.
20. De beschrijving van de vorming van een Duitse natie in de negentiende eeuw is gebaseerd op: O. Dann, *Nation und Nationalismus in Deutschland 1770-1990* (München 1993); J. Kocka, 'Natievorming in Duitsland' en Chr. Lorenz, "'Tegen democraten helpen alleen soldaten". Het Tweede Duitse Keizerrijk 1871-1918', beide in: J.C. Hess en F. Wielenga, ed., *Duitsland en de democratie 1871-1990* (Meppel en Amsterdam 1992) 27-99; H. Müller, ed., *Deutsche Geschichte in Schlaglichtern* (Mannheim 1990). en W. Schmidt, 'The nation in German history' en H.A. Winkler, 'Nationalism and nation-state in Germany', beide in: M. Teich en R. Porter, ed., *The national question in Europe in historical context* (Cambridge 1993) 148-195.
21. De analogie met Frankrijk, zoals beschreven in E. Weber, *Peasants into Frenchmen. The modernisation of rural France, 1870-1914* (Stanford 1976), gaat zowel op voor de periode waarin, als voor de versnelde intensiteit waarmee veranderingen plaatsvonden. De cesuren van 1870 en 1914 lopen mooi parallel: in 1870 was het Duitse Rijk *satuerd* en Frankrijk na de nederlaag voorlopig op zichzelf teruggeworpen, in 1914 komen beide landen op een zeer geweldadige wijze terug op de slag bij Sedan. De tussenliggende periode werd gebruikt voor een wedloop tegen elkaar, waardoor ook het nationalisme in beide landen sterk werd bepaald en aangewakkerd.